

типография: 1869. – С. 382. **8.** Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. – Харьков: Тип. Варшавчика, 1883. – С. 241. **9.** Журналы Хорольского уездного очередного земского собрания. Третьего созыва. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1867. – 116 с. **10.** Журналы заседаний 1-го очередного созыва Хорольского земского собрания второго трехлетия с 9 по 17 августа 1868 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1868. – 109 с. **11.** Журналы 6-го очередного Хорольского уездного земского собрания 1870 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 92 с. **12.** Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Выпуск 3. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1906. – 276 с. **13.** Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства Харьковской губернии. – Волчанск: Типография при земстве, 1891. – 212 с. **14.** Краткий очерк деятельности Херсонского уездного земства по народному образованию за 50 лет. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1914. – 37 с. **15.** Отчет за 1869 г. Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 187 с. **16.** Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон: Тип. Ващенко, 1875. – 733 с. **17.** Полтавское уездное земство. Сборник постановлений земских собраний 49-го очередного созыва и чрезвычайных 9 января, 24 марта, 2 ноября и 29 декабря 1913 года, с докладами управы и другими приложениями. – Полтава: Тип. Подземского, 1914. – 595 с. **18.** Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1907 года. (С приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Тип. Макаревича и Коняхина, 1907. – 286 с. **19.** Постановления Константиноградского уездного земского собрания 1870 года 6-го очередного созыва. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1870. – 186 с. **20.** Постановления Херсонского уездного земского собрания очередной сессии 1880 года и приложения к ним. – Херсон: Тип. Ващенко, 1880. – 556 с. **21.** Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессий 1879 года, с приложениями. – Мариуполь: Тип. Франтова, 1880. – 198 с. **22.** Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии с 5-го по 18 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1900. – 1620, XXIV с. **23.** Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – 44, 2606 с. **24.** Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. Т. 1. - М.: Типография Московского товарищества Казецкого, 1910. – XX, 932 с., 3 л. табл., 1 л. диагр. **25.** Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания, четвертого созыва. 8 - 16-го августа 1868 года. - К.: Тип. Федотова, 1868. – 216 с. **26.** Свод журналов Золотоношского уездного земского собрания, XIX очередного созыва, заседаний его: 31 июля, 1, 2 и 3 августа 1883 года, с приложениями к ним, - в копиях. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1883. – 325 с. **27.** Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865-1895 гг. – Чернигов: Тип. Дворкина, 1899. – 421 с. **28.** Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXI -го созыва в августе 1885 г. – Переяслав: Тип. Ленского и Вурмана, 1885. – IX, 204 с. **29.** Свод журналов Полтавского XIX очередного уездного земского собрания, заседания 1, 2 и 3-го сентября 1883 года с приложениями, бывшими в рассмотрении собрания. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1884. – 107 с. **30.** Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 г. – Чернигов: Земская типография, 1890. – 843 с. **31.** Чрезвычайное и четырнадцатое очередное Екатеринославские уездные земские собрания. 22-го января и 15-24 сентября 1879 года. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – 185 с.

УДК 261. 2(477)

О. А. КІР'ЯНОВА, пошукач кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

ЯЗИЧНИЦТВО ТА ЙОГО ЗАЛИШКИ В СУЧАСНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Стаття подає загальні відомості про виникнення первісних релігійних уявлень та їхні типи. Розкривається історія появи та поширення язичництва на території сучасної України, показується його взаємозв'язок з християнством.

The article gives general information about the origins of primitive religious presentations and their types. History of appearance and distribution of paganism on territory of modern Ukraine, his intercommunication is shown with christianity.

У системі українських релігійних вірувань, традиціях, святах та літературі залишилися певні дії, символи, котрі з'явилися на українській території або були привнесені з інших регіонів декілька тисячоліть тому назад – в період язичництва. Усе це належить до культурної скарбниці нашого народу. Про час появи язичництва та його форму на території України можна дізнатися з давніх творів та археологічних знахідок. Оскільки твори давніх авторів збереглися не повністю і не в первинному вигляді, то вивчення теми для дослідників ускладнюється. Та й прадавні автори дуже скупо розповідають про язичницькі вірування. Лише в творах XI–XV століть – "Повість временних літ" [1, с. 559], "Літопис Руський" [2, с. 145] описується язичництво.

Мета роботи – визначити елементи язичництва, що збереглися й сьогодні, розглянути питання поняття язичництва, час його появи, ознаки та види, заміна його іншими релігіями.

Для з'ясування причини появи язичництва в українських землях, слід пояснити причини його появи взагалі у світі в більш ранній період у різних народів. Так, язичництво з'явилося із прагненням людей пояснити природні явища, своє місце в природній системі. В історії вірувань різних племен та народів можна виділити три періоди розвитку язичництва: "чуттєво-надчуттєвий", духовний (демоністичний) та теїстичний.

Перший тип уявлень про надприродне пов'язаний із найдавнішими формами вірувань – фетишизмом, тотемізмом та анімізмом. Другий тип – "чуттєво-надчуттєвий", характеризується наділенням природних явищ, речей, тварин таємничим життям, здатним впливати на людей та навколишній світ.

Згідно з найбільш ранніми уявленнями камені-фетіши могли притягувати дощ, наприклад, якщо їх кидати вгору. Фетишизовані зуби хижаків, стулки ракушок і т.п. люди розглядали як амулети й талісмани, приписували їм різні властивості, наприклад, здадність знімати хворобу, оберігати від звіря, завдати ворогові шкоди.

Тотемічні уявлення були пов'язані із кровними зв'язками даного роду чи племені з тим чи іншим видом тварин або рослин. Реальна істота, котрим люди наділяли особливими якостями, робила свою конкретну справу: піклувалася про

людей даного роду, надавала їм певну поміч (орли вказували кочовикам, де пасуться дикі коні, і т.п.). Ці істоти навіть могли наділяти людей своїми надзвичайними здібностями: дикі кабани – гострими іклами, ведмеді – силою.

Анімістичні вірування пов'язані з вірою в душу. Душа як об'єкт анімістичних вірувань уявляється у вигляді чогось цілком тілесного (маленької пташки, що живе в грудях, крові, дихання, тіні тощо), яке має особливі надчуттєві здатності робити людину живою, мертвою, хворою, непритомною, бадьорою, веселою. Душа мала індивідуальний характер: тимчасово залишаючи тіло під час сну, вона не могла поселитися в іншому предметі й оживити його, а поверталася додому. Показово, що її зовнішність, колір волосся, форма зубів і т.п. визначалися відповідними рисами тіла конкретної людини.

"Чуттєво-надчуттєві" фетиші, тотеми, душі із часом стали передумовою виникнення другого типу язичництва – уявлень про духів (демонів). Головна відмінність цього типу від попереднього полягає в тому, що духовне існує поряд із тілесним незалежно від нього. Духи (демони) видавалися істотами, що вільно вітають над простором, вселяються в людину або предмет і так само вільно залишають її. У цей період з'являються уявлення про переселення та перевтілення душ і духів. Уважалося, що є добрі духи – охоронці, і злі духи – ними кишать гаї, води, гірські ущелини.

Духовний тип передуює зародженню третього типу – теїстичного (божественного). Характерною рисою цього періоду є те, що Бог починає сприйматися як незалежна особистість. Формування цього типу стало можливим тільки в ході й на ґрунті виділення з родової общини індивіда як особистості, що шукає морально-ціннісних орієнтацій. А цей світоглядний процес можливий на основі глибоких змін у життєдіяльності людини, тільки за умови появи продукуючого господарства, влади людини над природою, появи додаткового продукту, виникнення якісно нових соціальних організацій, відособлення розумової праці від фізичної. З появою віри в богів їх наділяють людськими образами, дають людські імена. Вони доброчинні, караючи й милостиві, живуть у палацах, одружуються, умирають і воскресають, будують і навчають. У цьому знаходить свій вияв виділення індивіда з масиву кровно родинних зв'язків.

У теїстичних віруваннях складається уявлення про ієрархію богів. У найдавніших же формах віри не було жодного випадку, щоб один фетиш чи тотем панував над іншим, щоб одна душа була зверхньою над іншою.

Поняття східнослов'янського язичництва історично охоплює період IV–X століть, на який припадають життєдіяльність слов'янських племен та перші кроки київської державності. За свідченнями візантійських письменників, на початку цього періоду слов'янське плем'я антів, яке називало себе також русами, "сиділо" над Дністром і далі на схід. Ще в IV столітті анти створили досить сильне військово політичне об'єднання, яке невдовзі

розпалося в ході подальшого розселення антів. Але із часом економічний, політичний і культурний розвиток племен зумовив розвиток інтенсивних етнокультурних процесів. Це торкнулося й племен, розселених по Середньому Подніпров'ї, де інші племена – поляни, об'єднали сіверців, древлян, тиверців та ін. У соціально-економічному відношенні це був період розкладу первіснообщинного ладу, зародження феодалних відносин, формування державності. У світоглядно-релігійному плані це був також час, коли зустрілися розвинуті духовні уявлення зі сформованим політеїстичним язичництвом.

Слід зауважити, що часові межі релігійні процесів умовні:

По-перше, дотримуючись принципу історизму, аналіз духовного типу в східнослов'янських вірувань має починатися не з "літописних племен", а з релігійних уявлень праслов'ян та їхніх індоєвропейських прашурів, оскільки "літописні племена" завершують власну історію духовного типу, а сама ця історія лежить значно нижче. Вона починається близько 10 тисяч років до нашої ери, ще в епоху мезоліту, коли зароджувалося продукуюче господарство, що продовжувалося у неоліті. Саме тоді відбулися якісні зміни в релігійності, виникає віра в духів, яка передається праслов'янам у ході їхнього виділення з індоєвропейських племен й розселення між Прикарпаттям та Середнім Подніпров'ям, наприкінці III – на початку II тисячоліть до нашої ери. У перші століття нашої ери розгортався процес формування теїстичного типу віри. Він привів до появи політеїстичного язичництва.

Археологічні знахідки щодо вірувань праслов'ян та слов'янських племен, на жаль, дуже обмежені. Вони переконують у тому, що існували різні форми віри: "чуттєво-надчуттєвий" тип надприродного, профетішистська, тотемістична й анімістична віри. Вони певним чином трансформувалися й передавалися іншим поколінням. Ці вірування презентують камені-фетиші та стулки річкових ракушок із поховань Васильківського могильника, рибоподібні піщаникові чуринги з кам'яної могили, що на Мелітопольщині [2, с. 248].

Та все ж праслов'янські прашури були передусім анімістами. Відомий фольклорист і етнограф В. Гнатюк подає такі узагальнені відомості про душу, що відтворені в чисельних записах серед населення України: у народу немає чіткого уявлення про те, звідки береться душа й де перебувають ті душі, що мають прийти з людиною на цей світ; немає одностайних уявлень і про місце перебування душі в людському тілі. "Одні думають, що душа сидить у голові або в ямці під шиєю, інші – що в крові, животі, грудях чи під шиєю. Коли чоловік помирає, то душа покидає тіло. Вона виходить крізь тім'я, яке тоді отвирається... Може виходити також ротом у вигляді пари... Вигляд душі може бути різноманітний. Звичайно представляють собі душу як маленького чоловічка з чистим прозорим тілом або як дитину з крильми і т.п." [3, с. 397].

Душа за життя постійно тримається тіла людини, але під час сну могла тимчасово покинути його, а потім знову повернутися тільки у своє тіло, унаслідок чого людина пробуджувалася. Душа тісно пов'язана із людиною: вона "живиться, як людина", росте разом з нею, "відчуває біль і радість, терпить і тішиться" [3, с. 397]. Щоправда на сучасних уявленнях язичників про душу позначився і вплив християнських традицій, зокрема ідея переселення душ.

По-друге, дохристиянські політеїстичні вірування – і не тільки в богів, а й у їхніх попередників, духів (ще тривалий час після "хрещення Київської Русі") продовжували активно жити в масовій свідомості. Причому відома в літературі проблема двовір'я охоплює не лише протистояння старих і нових релігійних форм, не тільки змішання із християнством слов'янського язичництва, а й великої ролі останнього в трансформації візантійського християнства в східнослов'янське. Східнослов'янське язичництво й після утвердження християнства заявляє про себе аж до наших днів, особливо в народній релігійності, традиціях, культурі. Наприклад, неври вважали, що кожен з них на декілька днів щороку перетворюється на вовка. Кияни згідно "Повісті временних літ" [4, с. 142–143] вшановували окремі ліси, гаї, забороняючи полювати в них, ловити птахів, рубати дерева.

У більш пізній період та й в наші дні теж залишилися відголоски язичництва, наприклад, відомі в українській літературі, народних билинах, які дійшли до наших днів. Образи упирів, русалок, відьом, чортів, берегинь, домовиків, польовиків, лісовиків показують духовний (демонічний) тип на ранній стадії вірування в духів.

Слід зазначити, що ці образи майже не збереглися в первісному вигляді – вони зазнали чималих змін під впливом пізніх вірувань. Упирі – один з персонажів демонічних вірувань, уособлення темних і ворожих сил природи. Це не просто духи, що можуть існувати поза тілом, а різновид перевертнів: упирі-духи перекидаються звірами, птицями тощо, можуть набирати людського вигляду. Їхнє основне заняття – висмоктувати кров у людей, молоко у корів. В упирів з'являються риси духів-господарів, розпорядників різних сфер. Вони не лише п'ють кров, але й крадуть дощ, насилають неврожай.

Відьми – напівміфічні істоти, що мають таємничу силу чаклунства. Зовні вони майже не відрізняються від інших людей, але можуть перекидатися різними звірами, літати на мітлі, красти місяць і зорі, викликати дощ або посуху тощо.

Чорти водяться в болотах, греблях, очеретах. Вплив християнства на образ чорта яскраво видно з еволюції цього поняття. Ранній чорт не має ніякого відношення до пекла, тепер же "куций у пеклі припікає" [3, с. 386–388]. Більше того, пізній чорт допомагає творити світ.

Домовики, польовики, лісовики були добрими духами, що оберігали домашнє вогнище, посіви, людину в полі й у лісі [5, с.83–88]. Та поступово під впливом християнських вірувань набрали негативних рис, і часом народна свідомість сприймає їх як нечисту силу.

У період існування на землях Київської Русі політеїстичного язичництва відбувся різкий перехід до візантійського християнства. Це призвело до змішання язичництва та християнства, так званого язичницько-православного симбіозу.

Багато функцій язичницьких богів пізніше перейняли християнські святі. Наприклад, Сварог – бог сонця й вогню, а також ремесла, ковальської справи й ковалів. У подальшому із прийняттям християнства Сварогове опікунство ковальською справою перейшло на святих Кузьми й Дем'яна. Образ Перуна як бога родючості, військового бога трансформувався в образи святих Іллі Громовержця (дощоносця) та Григорія Побідоносця. Образ богині Мокоші, яка постає як покровителька дому, сім'ї, життєвих благ, достатку, як добродійниця вівчарства та прядіння, трансформувався в образ святої Параскеви – П'ятниці. Серед Володимирських богів зустрічається зооморфний образ Смарагда – крилатої собаки. На капітелі Борисоглібського собору в Чернігові можна бачити зображення фантастичного крилатого собаки, якого дослідники вважають за Смарагла. Але Смарагл не демон, а нижче за рангом божество, охоронець насіння й посівів, посередник між небом і землею. Купайло – бог родючості, радості, згоди та любові із приходом Християнства поєднався зі святом Іваном Хрестителем.

Відбилися язичництво і на нашій мові. Ми вживаємо такі вирази сонце сходить (заходить, сідає), ударив грім, буря вис, вітер свище, небесне світило та сотні інших, усе це вирази анімістичного світогляду.

Таким чином, з нижчезазначеного стає зрозумілим, що язичництво – це не якась одноманітна віра. Вона має три типи – «чуттєво-надчуттєвий» (який поділяється на фетішистський, тотемістичний та анімістичний світогляд), духовний та теїстичний. Існування цих типів було характерне для ранніх стадій розвитку всього людського суспільства, коли люди намагалися пізнати навколишній світ, пояснити природу та її явища, пристосуватися до неї. З розвитком та зміною суспільних відносин змінюється й ускладнюється тип язичництва. Язичницький період релігійних вірувань мав місце і в українських землях у відповідності з світовими принципами ускладнення віри. Після запровадження православ'я на українських землях, що теж було зумовлено історично, починається взаємодія візантійських і київських традицій. У результаті з'явилося єднання цих культур, у яких і зараз можна виділити язичницькі й християнські елементи. Ці елементи дійшли до наших часів у мові, релігії, літературі.

Список літератури: 1. Повість врем'яних літ. Літопис. – К.: Рад. письменник, 1990 – 559 с. 2. Чмьыхов И. Истоки язычества Руси. – К.: Лыбидь, 1990. – 381 с. 3. Українці: народні вірування,

повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 637 с. **4.** *Іларіон (митрополит)*. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1994. – 424 с. **5.** *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 2003. – 143 с. **6.** *Лобовик Б.О.* Вірування давніх українців та їхніх пращурів. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 48 с. **7.** *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 783 с. **8.** *Боровський Я.* Світогляд давніх киян. – К.: Наук, думка, 1992. – 172 с.

УДК 94:314.148(477.54)“18”

А. В. ХАРЧЕНКО, магістр ХНУ ім. В. Н. Каразіна

ОСНОВНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУПЕЦЬКИХ РОДИН ХАРКОВА XIX СТ.

Стаття присвячена вивченню демографічного розвитку купецьких родин Харкова в XIX ст. Досліджується статевий і поколінний структура купецьких родин, кількість дітей у них, а також форми і типи їх організації. Приходимо до висновків, що наприкінці XIX ст. у середовищі харківського купецтва основною стає мала родина, яка складалася з батьків та дітей.

The article is devoted the study of demographic development of the merchant's family in Kharkiv at the XIX th centuries. Populousness of family, sexual and generation structure merchant family pattern, amount of children in them, and also forms and types of their organization, is in-process explored. Conclusions are in-process drawn, that by the end XIX th centuries in the environment of Kharkiv the merchants the basic was become by small family consisting of parents and children.

Проблемам історії родини, її трансформаціям у XIX ст., присвячені вітчизняні [1] та закордонні [2] публікації. Утім, ступінь вивченості окремих її аспектів не знижує гостроти дискусій із багатьох питань, які стосуються цих змін. Своєрідність проблеми визначається тим, що трансформація купецької родини у XIX ст. вочевидь була незавершеною, відбувалася неоднаковими темпами в різних містах та регіонах Російської імперії. Метою даної статті є дослідження основних характеристик демографічного розвитку, виявлення специфіки купецької родини Харкова в зазначений період.

У XIX ст. в Україні, як і в інших регіонах Європи, традиційна велика родина в купецькому середовищі зазнала значних змін, які може допомогти виявити історико-демографічні дослідження купецької родини. Порівняно невелика чисельність купецької верстви дає можливості для її детального вивчення. Зокрема, корисними можуть стати дослідження на мікроісторичному рівні. Дослідники відзначають, що саме такий підхід у останні роки дає найбільші результати [3, с. 26].

Дослідження окремих аспектів демографічного розвитку родини у вітчизняній історіографії розпочинається із другої половини XIX ст. Вивченню сімейної структури приділяли увагу й радянські дослідники. У 70-х роках XX ст. проблеми історичної демографії соціальних структур

суспільства (зокрема структури родини), вийшли на якісно новий рівень дослідження. У науковій літературі були представлені різні методики, що використовувалися для аналізу соціальних структур [4].

Основними групами джерел, використаними в даному дослідженні, є статистичні й справочні матеріали. Зокрема, загальнодержавні і місцеві переписи населення, різноманітна справочна документація – гільдійські списки харківського купецтва, ревізії казки, свідоцтва про осіб, зарахованих до харківського купецтва. Ці документи репрезентують основну інформацію про чисельність, склад, організаційну структуру купецтва Харкова.

У сучасній практиці історико-демографічних досліджень усе більше уваги приділяється вивченню кількісного складу родини. Сьогодні такі дослідники, як Ю. Гончаров, І. Кусова встановили взаємозв'язок кількісного складу родини, так званої людності родини, з різними аспектами родинного життя, а саме: з господарською діяльністю, соціальним становищем, укладом життя, внутрішньородинними відносинами та ін. [5, 6] При вивченні людності родини враховують не тільки загальну кількість членів родини, але й людність чоловіків і жінок, дітей та онуків. Дослідники вважають, що на станову особливість кількісного складу купецької сім'ї впливав професійний чинник. Крім того, чисельність родини визначалась існуючою шкалою цінностей, тобто носила етичне забарвлення.

Протягом XIX ст. у масштабах Російської імперії загальною тенденцією змін людності купецької родини було зменшення її кількісного складу. Відповідні тенденції в загальноімперському вимірі відзначає російський дослідник Б. Миронов [7, с. 235]. Дослідники відзначають зменшення кількісного складу купецької родини в різних регіонах Російської імперії. Так, І. Кусова відзначає, що родина рязанського купецтва зменшилась з 6,8 особи в 1782 р. до 4,9 особи в 1830 р. [6, с. 33].

Людність купецької родини Харкова протягом XIX ст. також мала тенденцію до зменшення. Однак цей процес йшов поступово, іноді прискорюючись чи гальмуючись. На підставі аналізу архівних даних, а саме: списків мешканців міста; ревізійних списків; гільдійських списків харківського купецтва, можна встановити людність купецької родини м. Харкова в різні роки. Так, у 1811–1814 рр. людність родини харківського купецтва становила 5,8 особи [8, арк. 51–412], а у 1826–1829 рр. ці показники знизились до 5,1 особи [9, арк. 42–331]. Втім у 1832–1835 рр. людність купецької родини істотно збільшилась, становлячи 6,4 особи [10, арк. 54–527]. Аналізуючи дані, які стосуються купецької верстви Харкова, що були зібрані під час IX ревізії населення Російської імперії (1850 р.), відзначаємо чергове зменшення людності до 5,7 осіб. Цей показник, що характеризує родину харківського купецтва, порівняний з аналогічними даними, які